

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

ВРОНСЬКА Т.В. ЗАРУЧНИКИ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ: РЕПРЕСІЇ ПРОТИ РОДИН “ВОРОГІВ НАРОДУ” В УКРАЇНІ (1917 – 1953 РР.). – К.: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2009. – 486 С. – БІБЛІОГРАФ.: С. 458 – 478.

Кожен, хто візьметься читати нову працю Т. Вронської, мабуть, буде переживати змішані почуття. З одного боку, серйозне, глибоке, строго наукове дослідження, яке відповідає, здається, всім сучасним вимогам до історичного наративу. З іншого, зміст книги ляже важким каменем на душу, бо не можна залишитися байдужим до долі сотень тисяч беззахисних жертв тоталітарного режиму – дітей, жінок, стариків, які були покарані “лише за те, що вони належали до класів чи груп населення, котрі були визнані “ворожими”. Монографія написана щиро, чесно, вона справляє потужний емоційний вплив.

У хронологічному плані в дослідженні виділяються чотири періоди, яким присвячено розділи роботи: 1917 – 1936 рр.; 1937 – 1938 рр.; 1939 – 1945 рр.; 1946 – 1953 рр. Ця усталена в сучасній історіографії періодизація дає змогу показати еволюцію радянської репресивно-каральної системи у ставленні до “ворожих” сімей. Зміни, власне, відбувалися в одному напрямку – ескалація терору, яка зрідка змінювалася нетригваліми періодами “відлиги”.

Автор чітко окреслює коло проблематики: “Однією з головних рис сталінських репресій 30 – 40-х років було те, що покарання не ставало наслідком конкретних дій. Уже сама належність людини до певної ланки політичного ланцюжка, наміченого до репресій, або навіть до родини того, кого визнавали справжнім чи навіть потенційним опонентом радянської влади, ставала приводом для покарання. Це породжувало і кругову поруку, й сімейне заручництво, створюючи бажану для режиму атмосферу жаху та всепокорі. Саме це було однією з необхідних умов існування системи, що базувалася на порушенні прав людини” [С. 3 – 4]*. Отже, жорстокість влади по відношенню до найменш захищених її громадян викликала насаперед інстинктом самозбереження, а аж ніяк не якимись правовими нормами. Усією своєю книгою Т. Вронська доказує, що юридичні підстави або були відсутні повністю – чого варті накази керівництва НКВС, МДБ без будь-якої мотивації, або застосовувалися не “по адресу”: покарання, яке мали зазнати члени родин військовослужбовців, поширювалося на цивільних. Незрідка працівники органів суду та прокуратури питали “поради” в очільників НКВС, як вчинити у тому чи іншому випадку, а найчастіше допомагали замітати сліди їхніх злочинів. Конкретних прикладів таких дій, котрі навряд чи можуть підпасти під категорію правових, радше вже – беззаконня – так багато, що навести хоча б декілька не дозволяє обмежений обсяг рецензії.

Зате ретельно опрацювавши документи багатьох фондів архівів Російської Федерації та України, дослідниця виявила тільки один факт протесту проти повсюдної практики виявлення, затримання, допитів, депортації “зрадників” і “ворогів” у Західній Україні в повоєнну добу. Це доповідна записка голови військового трибуналу гарнізону м. Чорткова Тернопільської області гвардії майора юстиції С. Вітренка від 23 травня 1946 р. партійно-державному керівництву, де викладалися “факти дикого свавілля”, що чинилися на цій багатостраждальній землі [С. 356 – 357]. Усі інші “начальники” й безпосередні виконавці переймалися тим, що вагони, у яких відправляли депортованих, погано ущільнені, тобто туди мало заштовхали людей; їх дивувало, чому після тривалої, неймовірно важкої дороги так мало виявлено працездатних, придатних для роботи у вугільній або лісовій промисловості Сибіру. Найбільше їм дошкуляв обов'язок оформляти справи на депортованих. Багато сторінок книги (цілком

* Тут і далі посилання на рецензовану працю.

слушно, як на нас, бо це працює на руйнування, на жаль, живучого міфу про “порядок” при Сталіні) автор відводить відтворенню бюрократичних ігор, що супроводжували депортації упродовж усієї сталінської доби.

Привертає увагу також вичерпно переконливий колективний портрет партійних активістів, “служителів Феміди”, представників силових структур: “... більшовицький тоталітарний режим витворив систему, – наголошує Т. Вронська, – яка створювала умови для “самореалізації” люмпенізованих елементів, кар’єристів, самодурів, просто людей з комплексами, які, дориваючись до влади (чи навіть одягнувши військову форму й отримавши зброю), починали демонструвати силу. Прищеплений революційною ідеологією нігілізм до духовних цінностей і сакральності людського життя, гіперболізація сили як головного інструменту досягнення мети, виплекана владою віра в абсолютну істинність “учення Леніна-Сталіна”, примат “революційної доцільності” над законом, стійкий негативний “образ чужого”, насильство проти якого санкціонувалося й наперед виправдовувалося державою, – ці та інші чинники уможлилювали різноманітні зловживання і навіть злочини” [С. 325]. Можливо, декому ці оцінки видадуться надто різкими, але вся фактографія рецензованої монографії приводить до таких висновків. Окрім аналізу численних постанов, законів, указів, слід вказати ще на свідчення жертв політики наруги над родинами, тих, кого система і її вождь Сталін вважали своїми ворогами. Ці матеріали, щедро вкраплені в канву дослідження, іноді навіть мазками, не дають забувати про жертв, змушують вислуховувати й іншу, потерпілу сторону, показують реалізацію репресивної політики за сімейною ознакою як гуманітарну катастрофу.

Стосовно мотивації радянського “правосуддя”, то тут історик доводиться робити певні припущення, бо вигадати якісь прийнятні юридичні норми, які б не суперечили загальнолюдським правовим цінностям, радянські законники були не в змозі. На нашу думку, логічними виглядають міркування дослідниці щодо цього аспекту: “Витравити”, “викоринити”, “знищити геть-чисто” – такими гаслами рясніли практично всі документи, що ініціювали репресії, зокрема й ті, в яких йшлося про членів сімей “ворогів” радянської влади. Щоправда, в жодному з них лідери радянської держави, як і керівництво каральних органів, не спромоглися пояснити, за що ж саме мають бути репресовані близькі та рідні “ворогів народу”. Зовсім була відсутня аргументована мотивація. Замість неї винайшли казуїстичне поняття “соціально небезпечні особи (елементи)”, яких треба було ліквідувати чи ізолювати. Саме це й виправдовувало сумнівну з юридичної точки зору “революційну доцільність” як основоположний принцип більшовицького “права” [С. 35]. У майбутньому тривав гарячковий пошук претекстів. Автор яскраво ілюструє це на прикладі дії наказу МБД СРСР від 20 жовтня 1948 р. “Про виселення з території західних областей Української РСР сімей бандитів, націоналістів і бандпособників, у відповідь на здійснені бандами диверсійно-терористичні акти”. Ретельно проаналізувавши зміст двох відповідних інструкцій, Т. Вронська прийшла до логічного висновку: “Отже, постановою радянського уряду та відповідною директивою МБД СРСР західноукраїнські села тепер перетворювалися на заручницькі резервації, звідки можна було в будь-який момент уже практично “оформлених” відправити в заслання. [...] Відтоді й до самого кінця депортацій в усіх звітах уживався саме такий термін – “дії у відповідь” [С. 380 – 381]. Жорстока іронія цієї “відмазки” полягає в тому, що масові депортації з краю розпочалися з 1944 р. Крім того, керівництву радянської держави годилося б знати, що Нюрнберзький трибунал засудив практику “заручництва” й “колективної відповідальності”, що застосовувалась нацистською Німеччиною та її сателітами, як військовий злочин.

Трагедія сотень тисяч старих, неповнолітніх, хворих громадян СРСР, котрі потрапляли під сумнівні в юридичному сенсі директиви й постанови, таким чином, немає жодного виправдання – ні правового, ні морального.

Між тим, такий підхід практикувався упродовж тривалого часу. Дослідниці цілком обгрунтовано розпочинає свій аналіз з 1917 р. – часу захоплення більшовиками влади в Росії, переконливо показує, що політика репресій проти родин супроводжувала усі етапи формування сталінського типу тоталітарного режиму. Потужне враження справляє й історія повільного демонтажу системи ГУЛАГу та масового використання примусової праці в Сибіру, північних областях, на Далекому Сході СРСР.

Працюючи у загальних та галузевих архівах, історик виявила низку невідомих документів, аналіз яких дав змогу відтворити в деталях практику нарощування репресивних заходів, поширення їхньої дії на все нові категорії населення. Наші сучасники, може, й знають, хто такі “куркулі” (в монографії, до речі, добре показано, як люто боролася з ними та їхніми родинами радянська влада), але навряд, щоб хтось міг пояснити, хто такі “мінусники”, “колишні люди”, “позбавленці”, “відмовники”, “пересидчики”, “повторники”. Між тим, це численні категорії людей. Приналежність (не з своєї волі, звичайно) до тієї чи іншої групи ламала життя не тільки старшим членам сімей, але й їхнім дітям на довгі роки. Автор дає розгорнуті довідки щодо появи цих термінів, покарань, яких зазнавали люди на підставі різних наказів. Чи не найрозлогіше у книзі висвітлено долю ЖИР та ЧСИР (аббревіатура з російської мови – “жени изменников родины”, “члени семей изменников родины”), якими наповнювали цілі табори. Людський вимір трагедії жінок і дітей, яких зовсім безпідставно карали в СРСР у таборах, безмірний. Ось що пише автор про найбільший табір для ЖИР та ЧСИР – АЛЖИР – “Акмолинский лагерь жен изменников родины”: “6 січня 1938 р. в Акмолинське відділення прийшов перший етап – 50 жінок з дітьми. Того ж місяця їх кількість зросла до 2130 осіб. Серед них було 655 вагітних й тих, які мали немовлят. Жінок, які прибули першими, примушували зводити бараки для нових ув’язнених. По 12 – 14 годин на день вони тягали двадцятикілограмові самани, піднімали їх на риштування, складали у стіни. Найважче доводилося тим, які рубали очерет на тонкому льоду для опалення тих нехитрих споруд” [С. 183].

Не кращими були умови й депортованих на заслання або примусово відправлених на каторжні, по суті, роботи до Сибіру членів родин вояків УПА. Влада прирікала на смерть, хвороби, каліцтво людей уже самими тривалими перевезеннями. Заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Чернишов у своїй телеграмі на ім’я наркома внутрішніх справ В. Рясного обурювався, що “йому не потрібні “дистрофіки” та “інваліди”, які прибувають ешелонами із Західної України” і наводив приклад: в ешелоні № 47379 із Тернопільської області серед 385 осіб було виявлено 315 дистрофіків і 10 трупів [С. 390].

Питання про загальну кількість взятих в заручники, депортованих, засланих дослідниця аналізує з особливою ретельністю, але кожного разу, виводячи якісь узагальнюючі дані, вона змушена робити застереження про ймовірну їхню недостовірність, спричинену неякісною, епізодичною, фрагментарною, спотвореною інформацією, неврахуванням тих чи інших категорій населення тощо. Так, назвавши кількість засланих у 1944 – 1952 рр. тільки із Західної України – 206 664 чоловік (з них 187 893 – члени родин українських повстанців), інші – єговісти і “куркулі”, вона зауважує, що, хоча “цифра досить вражаюча. Проте і вона не відтворює розмірів демографічної катастрофи в західноукраїнському регіоні й Україні в цілому” [С. 440]. І далі автор наводить категорії неврахованих жертв, включно з ненародженими дітьми.

Варто також зазначити, що у всеукраїнську канву поневір’янь органічно вплетені й чернігівські нитки, більше того, історик виокремила добірку матеріалів із архіву УСБУ в Чернігівській області, матеріали якої дозволили повніше з’ясувати дію механізму терору 1937 – 1938 рр. [С. 24]. Так, у монографії наведені дані, що з тюрми м. Городні у січні 1938 р. до Темниківського табору (у Мордовії) було відправлено 23 жінки [С. 183], використано розповідь мешканки с. Локнисте Менського району Ганни Шевченко як ілюстрацію до горезвісного процесу розкуркулення [С. 83].

Взагалі монографію п. Вронської можна трактувати як своєрідну енциклопедію або путівник по звистах, переплутаних, кривавих стежках ГУЛАГу, куди сотні тисяч людей загнала зваля воля “будівників комунізму”. У післямові автор з відчутною тривогою і боєм пише про наслідки злочинної політики “тотального контролю над поведінкою громадян, сімейним життям” – ми отримали в спадок “мовчазно заціпеніле суспільство”, “фаталізм і пасивність у суспільстві”, багато інших руйнацій у духовному, культурному, моральному плані.

У цій книзі немає традиційного happy end’a, зате є сувора й жорстока правда, заклик до відновлення історичної справедливості стосовно усіх сталінських жертв, переконання в гострій потребі “переформатування історичної пам’яті на засадах загальнолюдських, гуманістичних цінностей і демократичної правосвідомості” [С. 457].

Тамара Демченко